

громадяни відмовлялися від розваг і хобі, гри в більярд, боулінг, настільні, комп'ютерні ігри, заняття туризмом, мисливством, риболовлею, відвідування концертів, кінотеатрів тощо. Скорочення найменшою мірою позначилося на практиках, без яких не можна обійтися і які радше належать до обов'язків, аніж до відпочинку, а саме: турбота про оселю, приготування їжі, заняття з дітьми, догляд за автомобілем та відвідування перукаря, косметолога. До переліку занять, скорочення участі в яких у цілому по Україні не відбулося, належать робота на присадибній ділянці, прогулянки містом і відвідування церкви.

3.2. Самооцінки соціального становища і реакції на події

Дані моніторингового дослідження «Українське суспільство» за 2013–2016 роки Інституту соціології НАНУ (вибірка репрезентативна для дорослого – старшого 18 років – населення, N = 1800 у 2013 та 2014 роках та N = 1802 у 2015 та 2016 роках на підконтрольних Україні територіях) дають змогу встановити, які саме зміни відбулися і чи відбулися взагалі в уявленнях громадян про власне становище та у їхніх повсякденних практиках. Йдеться, власне про фіксацію ефектів (впливів) екстраординарних подій на самопочуття та життєдіяльність людей.

Традиційно у соціологічних опитуваннях вживають такі індикатори самооцінки індивідами власного становища, як позиція на соціальній драбині та задоволеність життям у цілому та окремими його аспектами (приміром, власною роботою, функціонуванням тих чи тих соціальних інституцій тощо). Для подальшого аналізу були залучені чотири показники: розташування індивідом себе на сходинці уявної соціальної драбини, загальна задоволеність життям, задоволеність своїм становищем у суспільстві та уявлення про те, яким був би бажаний для індивіда спосіб життя. Для визначення впливу подій на настрої та уявлення, значення цих показників порівнювали для чотирьох років: 2013, 2014, 2015 і 2016 – до початку подій та у процесі їхнього розгортання. Тренди змін у думках мешканців України зафіксовано у табл. 3.11.

**Таблиця 3.11. Оцінки респондентами свого становища
у 2013–2016 рр.***

Запитання	Рік проведення опитування			
	2013	2014	2015	2016
Позиція респондента на соціальній драбині				
1 (низ)	7,1	5,8	5,2	6,4
2	16,6	13,2	14,7	19,6
3	37	32,5	31,2	32,2
4	27,4	33,3	31,4	26,9
5	9,6	11,5	13,5	11,7
6	1,7	2,9	2,9	2,2
7 (верх)	0,6	0,8	1,1	0,9
Задоволеність респондента своїм становищем у суспільстві				
Скоріше незадоволений	50,5	42,4	53,2	54,1
Важко сказати, задоволений чи ні	31,3	34,1	24,7	23,3
Скоріше задоволений	18,2	23,5	22,1	22,6
Задоволеність респондента життям загалом				
Зовсім незадоволений	13,4	10,1	15,6	14,5
Скоріше незадоволений	32,2	27,5	32,3	36,5
Важко сказати, задоволений чи ні	24,2	27,2	18,8	16
Скоріше задоволений	27,6	31,4	31,1	29
Цілком задоволений	2,6	3,8	2,2	3,9
Як респондент хотів би жити з огляду на власні бажання та уявлення про життя				
Жити не гірше за більшість наших людей	21	–	–	14,9
Жити краще за більшість наших людей	9,6			11
Жити так, як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах	46,2			49,7
Жити на власний розсуд, мати власний стиль життя	15,7			18
Вважаю, що життя людини визначається не її уподобаннями, а долею	3,4			2,8
Важко відповісти	4,1			3,6
N	1800	1800	1802	1802

* Частки осіб, які не відповіли на відповідні запитання у різні роки, не перевищують 0,4 % по кожному з них.

Погіршилася оцінка респондентами власної позиції на соціальній драбині. Найвиразнішими були відмінності у частці індивідів на другій та четвертій її сходинках: якщо для першої було притаманним зростання у 2016 році порівняно з 2014 та 2015 роками (до 19,6 % з 13,2 % та 14,7 % відповідно), то для другої, навпаки, – падіння у 2016 році щодо аналогічного показника у 2014 році (з 33,3 % до 26,9 %) *. Тобто домінуючою тенденцією була низхідна соціальна мобільність, все більше індивідів констатують, що перебувають біля підвалин суспільної ієрархії – 26 % на 1–2 щаблях у 2016 році проти 20 % у 2015-му.

Істотно збільшилася й незадоволеність становищем у суспільстві за останні два роки, сягнувши з 42,4 % у 2014 році до 53,2 % та 54,1 % у 2015 та 2016 роках. При цьому, чисельне зростання цієї категорії за останні два роки відбулося за рахунок зменшення відсотка тих, кому було важко визначитися з оцінкою параметра. Подібний тренд наявний і для задоволеності життям загалом: за останні два роки відбувся приріст у категоріях різною мірою незадоволених життям за рахунок тих, хто вагався з відповіддю (частки зовсім незадоволених життям та скоріше незадоволених у 2015 та 2016 роках зросли приблизно на 5 % порівняно з 2014 роком). Події начебто відкривали очі індивідам на те, де і у якій ситуації вони перебувають. І навпаки, частка тих, хто своїм становищем задоволений, збільшившись у 2014 році до 23,5 % порівняно з 18,2 % у 2013, надалі значущо не зростала, коливаючись упродовж 2014–2016 років у межах від 22,1 % до 23,5 %. Події, отже, сприймалися по-різному, більша частина тих, хто вагався із визначенням власної ситуації, тверезо констатували їхні негативні ефекти, менша частина віддавала перевагу емоційному (афективному) підйомові, нібито розгледівши привабливі перспективи.

Частково на зменшення задоволеності власним життям впливають зміни у переліку позитивних референтних груп, які виступають еталонами при оцінці життєвого рівня. Так, з одного боку, найбільш бажаним для населення України залишався спосіб життя людей у сучасних цивілізованих країнах – саме такий орієнтир обрала майже половина опитаних як у 2013, так і у 2016 роках (46,2 % та 49,7 % відповідно). Водночас, у 2016 році суттєво зменшилася кількість прибічників

---

* Тут і далі відмінності визначено з використанням z-критерію з поправкою Бонфероні, їхня значущість на рівні $p = 0,01$.

того, щоб жити не гірше за більшість інших співвітчизників, – з 21 % до 14,9 %, проте зросла частка тих, хто воліє жити на власний розсуд і особливий стиль життя – з 15,7 % до 18 %. Індивідуалізація прагнень і сподівань, як це бачимо з наведених даних, стала ще одним наслідком надзвичайних подій.

Між тим, у перспективі статистичної значущості, окремі показники слабо варіювали упродовж чотирьох років опитування. Так, щільність зв'язку між роком проведення опитування та чотирма наведеними у таблиці змінними виявилася незначною, коефіцієнт V Крамара для відповідних пар ознак коливався у діапазоні від 0,062 до 0,087 (для всіх пар змінних $p < 0,001$). Інакше кажучи, виняткові події не мали радикального впливу на ідентифікацію індивідів у просторі обраних ознак. Крім того, різні аспекти уявлень індивідів про власну позицію у соціумі та емоційними станами виявилися пов'язаними. Кореляція між парами ознак найсильнішою була для задоволеності життям та позиції у суспільстві: значення r Спірмана варіювало у межах від 0,494 до 0,557 за чотири розглянуті роки. Позиція на соціальній драбині слабкіше корелювала з обома оцінками задоволеності – значення r Спірмана для пар ознак коливалося від 0,336 до 0,419*.

Самооцінки матеріального становища

Загальні оцінки індивідами соціального становища, як неодноразово фіксувалося в інших дослідженнях, є пов'язаними з рівнем добробуту. Так, для всіх років опитування було відмічено помірну кореляцію між парами ознак, які фіксують матеріальне становище індивіда (позиція сім'ї на 11-бальній шкалі матеріального забезпечення; те, на що вистачає грошей сім'ї респондента, та загальна оцінка матеріального стану сім'ї респондента) та оцінками позиції індивіда (місце на соціальній драбині, задоволеність позицією у суспільстві та задоволеність життям) – значення t Кендала було не меншим за 0,214 (ймовірність для всіх пар становила $p < 0,001$). При цьому самооцінки матеріального становища, так само як і позиції у соціальному просторі, не зазнали різких змін (табл. 3.12).

---

* Всі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0,001$.

Таблиця 3.12. Оцінки респондентами матеріального становища у 2013–2016 роках *

Запитання	Рік проведення опитування			
	2013	2014	2015	2016
Позиція сім'ї респондента на шкалі матеріального забезпечення				
0 (низ)	2,2	3,3	2,7	–
1	6,9	4,4	5,7	
2	17,3	13	15,4	
3	31,9	28,9	27,4	
4	19,2	23,1	20,4	
5	14	18,1	18,8	
6	4,6	5,4	5,4	
7	3,1	2,6	2,6	
8	0,7	0,7	1,3	
9	0,2	0,2	0,2	
10 (верх)	0,1	0,2	0,2	
Те, на що вистачає грошей сім'ї респондента				
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	0,8	0,8	1,3	1,2
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	4	3,3	4,4	4,6
Вистачає лише на продукти харчування	41,7	36,5	41,2	47,7
Вистачає загалом на прожиття	36,7	38,8	37,1	32,1
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	13,3	16,1	12,9	11,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	3,2	3,8	2,7	2,3
Живемо у повному достатку	0,2	0,6	0,3	0,5
Загальне матеріальне становище сім'ї респондента				
Злиденне	4,6	6,3	3,7	4
Бідне	45,7	40,1	42,1	45,5
Середнє	49	52,3	53,7	48,9
Заможне	0,7	1,1	0,6	1,6
Багате	0,1	0,2	0	0,1
Зміна матеріальних умов сім'ї респондента за останній рік				
Значно погіршилися	27,6	–	–	47
Трохи погіршилися	32,1			32,1
Залишилися такими самими	35			17,6
Трохи поліпшилися	4,5			2,6
Значно поліпшилися	0,8			0,7
N	1800	1800	1802	1802

* Частки осіб, які не відповіли на означені питання, не перевищують 0,4 % по кожному з них, крім питання щодо того, на що вистачає грошей сім'ї, для якого ця частка коливається від 0,9 % до 9,3 %.

За 11-бальною шкалою рівня матеріального забезпечення родини у 2014 році відбулося значуще зменшення часток осіб на сходинках 1–3 порівняно з 2013 роком (з 6,9 %, 17,3 % та 31,9 % до 4,4 %, 13 % та 28,9 % відповідно), а відсоток тих, хто перебував на п'ятій сходинці, навпаки, зріс з 14 % у 2013 році до 18,1 % та 18,8 % у 2014 та 2015 роках.

Найпомітніші зміни у тому, на що вистачає грошей родинам опитаних, було зафіксовано для категорії тих, кому їх вистачало лише на продукти харчування: у 2016 році ця частка виявилася найбільшою (47,7 %), перевищивши значення аналогічного показника у попередні три роки (41,2 % у 2015, 36,5 % у 2014 році). У 2016 році зменшилися щодо 2014 і частки тих, хто загалом забезпечував своє прожиття (з 38,8 % до 32,1 %), і тих, хто міг придбати все необхідне, хоча і без можливості робити заощадження (з 16,1 % до 11,7 %). Кількість тих, хто вважає, що вони живуть у злиднях, значущо зменшилася з 6,3 % у 2014 році до 3,7 % у 2015 та 4 % у 2016 роках. Частка тих, хто ідентифікував свою родину як бідну, за цей же період дещо зросла: з 40,1 % у 2014 до 45,5 % у 2016.

Загалом, розподіли змінних за чотири розглянуті роки зазнали незначних змін: їхня кореляція з роком проведення опитування виявилася слабкою, так само, як і для загальних показників становища індивідів. Так, для 2013–2016 років значення коефіцієнта V Крамара для пар ознак варіювало від 0,047 до 0,076 ($p < 0,001$). Також усі три індикатори матеріального добробуту індивідів були достатньо сильно пов'язаними один з одним: значення ρ Спірмана для них змінювалося у межах від 0,455 до 0,594 за чотири розглянуті роки*.

Попри незначні відмінності у розподілах окремих показників матеріального добробуту за чотири роки, респонденти, відповідаючи на пряме запитання щодо змін матеріальних умов сім'ї, здебільшого констатували їхнє значне погіршення – про це сказали 47 % опитаних у 2016 році, що майже на 20 % перевищує аналогічний показник для 2013 року. Натомість кількість тих, хто вказав на незмінність матеріальних умов чи їхнє незначне поліпшення, скоротилася за три роки удвічі (з 35 % та 4,5 % у 2013 до 17,6 % та 2,6 % у 2016 році відповідно). Тобто різке зростання кількості тих, чиє матеріальне становище значно погіршилося, відбулося переважно за рахунок осіб, які раніше не відчували у ньому ніяких змін.

---

* Всі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0,001$. Для даних 2016 року кореляцію обраховано лише для показників загальної забезпеченості сім'ї і того, на що їй вистачає грошей.

Матеріальне становище індивідів визначається й тим, якими ресурсами вони володіють. Ці останні поділяються на дві основні групи: грошові ресурси (доходи та заощадження) та майно, яке перебуває у власності індивідів (від нерухомості до предметів побуту).

Найпоширеніші показники рівня доходів індивідів – їхній власний дохід та дохід на одного члена сім'ї. При цьому саме другий є більш зручним у порівняльному аналізі, позаяк не всі члени домогосподарства мають грошові надходження, розмір яких був би достатнім для задоволення їхніх базових потреб (або й взагалі не мають доходу), що створює додаткове фінансове навантаження на тих, хто їх утримує. Опитувальники дослідження дали змогу розглянути такі показники грошових статків індивідів: реальний дохід на члена сім'ї; дохід на члена родини, необхідний для нормального життя, та дохід на члена сім'ї, який повинні би мали представники певної верстви*.

Декларований респондентами розмір доходу на одного члена родини у національній валюті дещо збільшився упродовж 2013–2015 років. Так, середній дохід у 2013 році становив 1552 гривні (стандартне відхилення – 1098), медіанний – 1200 гривень. Аналогічні показники для 2014 та 2015 років – 1717 (1258), 1367 та 1882 (1690), 1500 гривень відповідно. Між тим, у доларовому еквіваленті наявне падіння його рівня, а отже і купівельної спроможності населення. Для порівняння, у 2013 році середній дохід на члена родини становив 191 долар, а медіанний – 148 доларів, у 2014 – 131 та 104 долари, а у 2015 – 86 та 69 доларів**. Крім того, частка тих, хто не відповів на питання, зростає з 7,4 % у 2013 році до 8,3 % у 2014 та 12,3 % у 2015. У часи війни все більше респондентів не повідомляють про свої доходи.

Звісно, декларований дохід є лише орієнтиром для визначення рівня забезпечення населення, його значення не завжди відображає реальний фінансовий стан родини. Для більш повного уявлення про добробут індивідів доповнимо дані про їхні доходи інформацією про те, наскільки вони дають змогу забезпечити їхні потреби. Так, в опитуванні 2014 року було з'ясовано, що такий дохід у середньому має становити 4429 гривень (338 доларів), його медіаною було 3500 гривень (267 доларів), хоча і розкид думок респондентів тут виявився

---

* У процесі аналізу даних було визначено те, яким має бути дохід представників певних верств на думку тих осіб, які себе до них відносять.

** Тут і далі наведено доларовий еквівалент значень показників, розрахований за середнім значенням курсу покупки долара по Україні для кожного з чотирьох років: на 22.08.2013 (8,11 грн за 1 долар), 22.08.2014 (13,11 грн), 21.08.2015 (21,8 грн) та 01.08.2016 (24,7 грн).

достатньо суттєвим, про що свідчить значення стандартного відхилення (3843 гривні, або 156 доларів). У 2016 у населення спостерігалось пониження вимог до рівня життя, якщо порівнювати відповідні значення показника з його доларовим еквівалентом у 2014 році: середнє 6903 гривні (279 доларів), медіана – 5000 гривень (202 долари), за стандартного відхилення 4936 гривні (200 доларів).

Зазначимо, що існувала низка розбіжностей у самооцінці власного доходу респондентами, які відносили себе до одного з таких прошарків: злиденні, бідні, середньо забезпечені, заможні, багаті, – та їхнім визначенням доходу осіб, належних до спільного з ними прошарку (табл. 3.13).

Таблиця 3.13. Оцінки респондентами з різним рівнем забезпечення доходів сім'ї, 2014 р.*

Параметр		Загальне матеріальне становище			
		Злиденне	Бідне	Середнє	Заможне + багате **
Дохід на одного члена сім'ї	Середнє	91	114	148	186
	Медіана	84	92	114	153
	Стандартне відхилення	60	78	107	120
Нормальний дохід на одного члена сім'ї	Середнє	318	348	332	356
	Медіана	229	305	267	267
	Стандартне відхилення	250	318	280	229
Дохід на одного члена сім'ї для власного прошарку	Середнє	99	131	258	547
	Медіана	76	114	229	305
	Стандартне відхилення	68	67	182	771

Уявлення про дохід, який вважають таким, що забезпечить нормальне життя, доволі мало відрізнялися у представників різних прошарків – його значення коливалися у межах від 4172 до 4665 гривень, або ж від 318 до 356 доларів. Реальний дохід на одного члена родини

* Дані наведено у доларах за курсом його продажу на момент проведення опитування.

** Для категорії «Заможні + багаті» дохід одного члена сім'ї для представників одного з ними прошарку розглядався для категорії «Заможні», позаяк категорія «Багаті» була надто мало наповнена.

у різних прошарках, хоча і не був однаковим, зростаючи від найнижчого до найвищого приблизно удвічі, все ж залишався відносно невисоким, його середнє значення не перевищувало у найзабезпеченіших респондентів 2435 гривні, або 186 доларів. Водночас оцінка розміру доходу на особу приблизно збігалася з її величиною для представника одного з респондентом прошарку лише у тих, хто ідентифікував себе як злиденних. Для бідних розбіжності у середньому та медіанних у значеннях показника становили близько 300 гривень (23 долари), зростаючи у осіб з середнім достатком до приблизно 1500 гривень (114 доларів), а у заможних – до майже 4800 гривень (366 доларів) для середнього та до 2000 гривень (152 доларів) для медіани.

Рівень забезпечення індивідів відображується у тому майні, яким вони володіють. У опитувальнику моніторингового дослідження містилися запитання про наявність у населення таких шістнадцяти об'єктів: дачна будівля, садова ділянка, легкова машина, кольоровий телевізор, нові (або гарні, красиві, добротні) меблі, бібліотека (понад 100 книжок), стерео- і відеоапаратура, магнітофон (чи радіоприймач або програвач), спортивне та туристське знаряддя, холодильник, пральна машина, швейна машина, модний одяг, комп'ютер, мисливське чи рибальське знаряддя, моторний човен або катер. Засобами кластерного аналізу* на основі цього списку було виділено три групи цінних речей: речі загальної, специфічної та помірної поширеності вжитку.

До перших належали телевізор (наявний у 91,3 % опитаних), холодильник (у 95,7 %), пральна машина (у 82 %) та комп'ютер (у 56,8 %) – тобто, об'єкти, необхідні для організації нормального повсякденного побуту. До другої групи – дачна будівля (у власності лише 10,2 % опитаних), туристичне спорядження (у 7 %), моторний човен (у 1,8 %), модний одяг (у 14,2 %) та мисливське знаряддя (у 13,5 %) – об'єкти, використання яких пов'язане з практиками, що не мають значного поширення серед населення. Всі інші об'єкти були поєднані у третю групу, де частка індивідів, які ними володіли, варіювала від 19,2 % до 32,8 %.

Про рівень забезпечення індивіда свідчить володіння речами саме з останньої групи, оскільки вони, з одного боку, потрібні для забезпечення вищого за базовий рівня потреб (як об'єкти з першої групи) та водночас не пов'язані з певним мало поширеним стилем життя

---

* Ієрархічний кластерний аналіз, метод міжгрупового зв'язку, міра – простий підбір для бінарних шкал.

(як об'єкти з другої групи). Для загальної оцінки забезпеченості опитаних такими благами на основі їхнього переліку було обраховано індекс, значення якого відповідали кількості цінних речей із нього. Як з'ясувалося, майже чверть опитаних вказала на повну відсутність у них вказаних речей (24,2 %), ще у 27,1 % з них був лише один такий об'єкт, а два – у 20,5 %. Наявністю шести або семи з них могли похвалитися лише по 2,2 % та 0,7 % респондентів.

При цьому показник загального рівня добробуту респондентів давав змогу пояснити близько 8 % варіації у кількості благ зі списку ($\eta^2 = 0,077$), відмінності між усіма категоріями населення (злиденними, бідними, середнього достатку та заможними разом з багатими) були значущими*.

Доступність життєвих можливостей

Ідентифікуючи власну позицію у просторі нерівностей, індивід визначає доступність для нього певних життєвих можливостей і те, наскільки йому їх вистачає. Отримані дані вказують на відносну стабільність значень таких показників за 2013–2016 роки. Так, найменшу зацікавленість індивіди висловлювали у таких благах, як модний та красивий одяг (це вказували 25,9 % опитаних), сучасні політичні знання (у різні роки не цікавили від 19,3 % до 20,3 % респондентів), сучасні науково-технічні знання (21,5 %), сучасні економічні знання (від 14 % до 20 %)**. Чимало опитаних не мали потреби у додатковому заробітку (15,1 %), але водночас майже половина з них говорила про недостатність таких можливостей (48,1 %). При цьому у розподілах значень цієї ознаки у різні роки значущих відмінностей немає.

Найбільш потрібними виявилися заощадження, що підтримали б у випадку скрутних обставин (їх не вистачає 76,2 % респондентів), порядок у суспільстві (74,9 %), дотримання законів (74,2 %), упевненість у майбутньому (66,5 %), можливості повноцінно провести відпустку

---

* Значущість відмінностей перевірено на основі Н-тесту Краскала–Уоліса, відмінності між парами ознак визначено на основі U-тесту Мана–Уїтні, значущість відмінностей між ними варіює на рівні від $p \leq 0,001$ до $p = 0,037$.

** Тут і далі у випадках, коли значущих на рівні $p = 0,01$ відмінностей між значеннями показника за різні роки немає, вказано середні відсотків відповідей на питання за всі чотири роки. За наявності значущих відмінностей у частках ознаки у певні роки наведено діапазон, у якому вона варіювала.

(59,5 %), дати повноцінну освіту власним дітям (51 %), харчуватися згідно з власним смаком (49,2 %) та одержати необхідну медичну допомогу (49,1 %) *. Водночас за чотири роки значущо збільшилася частка ** тих, хто не міг повноцінно відпочити (з 55,8 % у 2014 до 62,8 % та 62,2 % у 2015 та 2016 роках), купувати їжу, яка відповідає смаку (44 % у 2014 проти 50,2 % у 2015, а у 2016 році ця частка перевищила аналогічний показник як для 2013 року (47,3 %), так і для згаданого 2014), та забезпечувати необхідні медичні послуги (53,1 % у 2016 проти 46 % у 2013 році). Екстраординарні події, отже, змушували переходити до режиму економії все більшу частку населення країни.

До ресурсів, яких населенню вистачає, належать необхідні меблі (48,2 %), впевненість у своїх силах (42,4 %) та можливість працювати з повною віддачею (34,8 %). Високими є відсотки задоволених рівнем здоров'я та власною рішучістю, при цьому вони зросли у перших 36,9 % у 2014 до 43,8 % у 2016 році, а у других з 33,5 % у 2013 до 39,9 % у 2015. Залишилися великими, але дещо зменшилися частки тих, кому вистачає необхідного одягу, з 60,2 % у 2013 до 54,8 % у 2016 та необхідних продуктів з 52,6 % у 2013 до 46,6 % у 2015.

Загалом, сила зв'язку між рівнями доступності окремих життєвих можливостей *** варіювала протягом розглянутого проміжку часу,

---

* Визначення недостатності заощаджень, порядку, дотримання законів, впевненості у майбутньому, можливості дати повноцінну освіту дітям здійснено на даних за 2014 рік, в інших хвилях опитування ці індикатори не використовувалися.

** Тут і далі відмінності визначено з використанням z-критерію з поправкою Бонфероні, їхня значущість на рівні $p = 0,01$.

*** Їхній перелік містив 21 позицію у 2013 році, 25 у 2014, 21 у 2015 та 20 у 2016 році. В нього входили вміння жити в нових суспільних умовах; здоров'я; робота, що підходить; необхідний одяг; хороше житло; сучасні економічні знання; впевненість у своїх силах; необхідна медична допомога; модний та красивий одяг; необхідні меблі; сучасні політичні знання; рішучість у досягненні своїх цілей; юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів; можливість повноцінно проводити відпустку; можливість мати додатковий зарібок; можливість купувати найнеобхідніші продукти; ініціатива і самостійність під час розв'язання життєвих проблем; повноцінне дозвілля; можливість працювати з повною віддачею; можливість харчуватися відповідно до своїх смаків. Також у 2013 та 2015 роках до переліку додавалися сучасні науково-технічні знання. У 2014 році – порядок у суспільстві; дотримання чинних у країні законів; заощадження, що підтримують добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків; впевненість у власному майбутньому; можливість дати дітям повноцінну освіту.

хоча низка показників стабільно об'єднувалася у три узгоджені групи*. Першу з них, утворену доступністю повноцінної відпустки, дозволяла, харчування згідно зі смаком та додатковим заробітком, умовно можна назвати доступністю можливостей, пов'язаних з повноцінним соціальним життям (α Кронбаха у різних хвилях опитування коливалася у межах від 0,734 до 0,760). Друга латентна змінна – доступність базових благ, до яких належали необхідний одяг, хороше житло, необхідні меблі, найнеобхідніші продукти та модний і красивий одяг (α Кронбаха варіювала від 0,758 до 0,802). І нарешті, третя змінна презентувала розвиненість у індивіда особистісних якостей, пов'язаних з успішною діяльністю, – впевненості та рішучості (α Кронбаха змінювалася у діапазоні від 0,704 до 0,736).

Доступність життєвих можливостей усіх трьох груп була неоднаковою у індивідів з різною позицією у соціальному просторі**. Так, можливість ведення повноцінного соціального життя варіювала залежно від задоволеності життям та загального рівня забезпечення (чинники, які є значущими для всіх років опитування), а також залежно від позиції на соціальній драбині (для 2013, 2014 та 2016 років) та статі (для 2015 року). Перелічені набори незалежних змінних пояснювали дисперсію від 14,8 % до 25,3 % індексу залежно від року опитування.

Те, наскільки індивідам вистачало базових благ, також зумовлювалося задоволеністю життям та рівнем матеріального забезпечення (для всіх чотирьох років дослідження). Крім того, у 2013 році зафік-

* При визначенні узагальнених факторів не враховувалися ті кейси, де респонденти вказали, що можливість їх не цікавить. Значення 3-бальних порядкових шкал (1 – не вистачає, 2 – важко сказати, вистачає, чи ні, 3 – не вистачає), які вимірювали, наскільки індивіду вистачає певної можливості, перед проведенням процедури факторного аналізу було квантифіковано. Факторний аналіз здійснювався на квантифікованих значеннях ознак методом аналізу головних компонент, обергання методом Варімакс.

** Відмінності доступності різних груп можливостей представникам певних соціальних категорій визначалися засобами загальної лінійної моделі. Залежними змінними виступали адитивні індекси, обраховані як середнє арифметичне квантифікованих значень пунктів шкал описаних вище ознак, які навантажували відповідні фактори у всі роки опитування. У моделях тестувався вплив таких шести незалежних змінних: позиції індивідів на соціальній драбині, їхньої задоволеності місцем у суспільстві та життям загалом, загального рівня матеріального забезпечення, статі та віку. До фінальних моделей було включено ті незалежні змінні, значущий вплив яких давав змогу пояснити більше ніж 1 % дисперсії залежної змінної (визначався на основі показника часткової η^2).

совано розбіжності у доступності базових благ на різних сходинках соціальної драбини, залежно від задоволеності позицією у суспільстві (у 2014–2016 роки), а також гендерні відмінності (у 2015 році). Ці предиктори дають змогу передбачити від 15,6 % до 20,5 % дисперсії значень показника.

Різною мірою відчувають потребу у особистісних якостях, пов'язаних з успішністю діяльності, особи різної статі (2013–2016 роки), з різними задоволеністю життям та матеріальним добробутом (2013, 2014 та 2016 роки), задоволеністю позицією у соціумі (2016) та сходинкою на соціальній драбині (2015). Зазначимо, що описані набори незалежних змінних пояснювали найменшу, порівняно з попередніми двома показниками, частку варіації залежної змінної (від 6,5 % до 13,5 %).

*Повсякденні практики населення**

Серед опитаних у 2015 році 5,3 % мали досвід втрати всього або частини бізнесу внаслідок подій і війни на сході; залишилися без роботи, житла, майна через переїзд із зони бойових дій; отримали поранення в результаті бойових дій або навіть втратили через них когось з рідних**. Більшою мірою вплинули на життя населення ті процеси, які відбувалися у економічній сфері, у трудовій діяльності. Так, наявність принаймні однієї з негативних змін у функціонуванні організації, де вони працюють: поява заборгованості із зарплати чи за соціальними виплатами, зменшення розміру зарплати, скорочення робочого тижня, поява зарплати «в конверті», збільшення трудового навантаження, скорочення виробництва або скорочення кадрів, – констатували 53,6 % респондентів, які працюють. Найпоширенішими з них виявилися зменшення розміру заробітку (23,4 % працівників), збільшення трудового навантаження (22,6 %), скорочення кадрів (19,8 %) та скорочення обсягів виробництва (11,2 %). Частота появи інших організаційних проблем не перевищувала 5,5 %.

Натомість про позитивні зміни (підвищення зарплати; зникнення зарплати «в конверті»; збільшення випуску і збуту продукції; збільшення чисельності персоналу) зауважили лише 10,3 % працівників.

* Висновки розділу базуються в основному на даних за 2015 рік.

** Йдеться про людей, з якими відбулася принаймні одна з подій з переліку.

Зокрема, зростання заробітку відбулося у 7,1 % працівників, про інші позитивні зрушення зазначили не більше ніж 1,7 % опитаних.

При цьому негативні процеси у організації були, як правило, комплексними: лише у 8,4 % тих, хто їх помітив, вони поєднувалися з позитивними. Зазначимо, що 38,8 % тих, хто працював на момент опитування, не помітили майже ніяких змін у функціонуванні організації. Як наслідок, 19,4 % респондентів мали певні фінансові проблеми, пов'язані з трудовою діяльністю, серед яких: робота за скороченим тижнем зі втратою заробітку (7,5 %), звільнення за скороченням штату (7 %), життя лише на додатковий підріботок (6 %), а також одержання іншої роботи, однак зі втратою у заробітку (2,4 %) *.

Найпоширенішими формами дій у надзвичайних умовах виявилися праця на присадибній ділянці або дачі (28,6 % опитаних обрали цей варіант відповіді) та позика грошей у знайомих та родичів (21 %). Перше найчастіше практикували мешканці сіл, серед них таких було 38,2 %, найрідше – кияни (12,3 %) **. Активніше позичали гроші ті, хто мав рівень матеріального забезпечення від 0 до 1 (за 11-бальною шкалою) – їхня частка становила 36,7 %, тоді як серед тих, у кого він перевищував 4, таких налічувалося лише 11,8 %.

Значно менша кількість респондентів обрала із запропонованого в анкеті переліку такі практики, як взяття кредиту (10,4 %), позика грошей знайомим (7,6 %), отримання субсидії на оплату комунальних послуг (7,2 %), продаж речей (6 %), самостійне оволодіння професією (6,2 %), відвідування різноманітних курсів та тренінгів для вдосконалення робочих умінь (5,8 %). Інші способи дій обирало менше ніж 5 % опитаних, а 35,6 % з них взагалі не робили нічого задля протистояння скруті.

Стосовно поширеності згаданих практик серед представників різних соціо-демографічних категорій зазначимо, що кредити частіше

* У питанні йшлося про більш цікаву роботу, але в цьому випадку мова не про те, як компенсується втрата у розмірі заробітку, а про сам її факт.

** Тут і далі визначення відмінностей у поширеності певних практик у представників різних соціальних категорій здійснювалося засобами дерев рішень (метод CHAID). Незалежні змінні, використані при аналізі, – стать; вік; освітній рівень; тип населеного пункту; загальний рівень забезпечення; те, на що вистачає грошей; матеріальний рівень життя (11-бальна шкала); позиція на соціальній драбині. Рівень доходів до моделей не включався через його нижчу здатність диференціювати індивідів, аніж самооцінки власного добробуту. Оптимальна якість прогнозу у моделі спостерігалася для тих, хто не обрав певну відповідь (100 %). Показники ризику за моделями не перевищували 0,284.

брали особи віком до 56 років (серед них таких 12,3 %), найменш поширеною ця практика виявилася у тих, кому за 66 (2,2 %). Частка одержувачів субсидій найбільша у осіб, старших 56 років (11,9 %), найменша серед мешканців великих міст у віці до 56 років (5,3 %). Речі здебільшого продавали ті, хто не мали грошей на харчування або й навіть жебракували (19,2 %), і навпаки, починаючи з категорії тих, хто міг забезпечити собі прожиття, ця частка зменшувалася до 3,1 %. До самостійного опанування професії та відвідування лекцій виявилися більш схильними респонденти з вищою освітою, але перше найчастіше обирали особи до 43 років (11,7 %), а друге – до 37 (14 %). Позики комусь або ж уникання якихось активних дій були однаково поширеними серед різних груп населення.

Реагуючи на незвичні ситуації, індивіди здебільшого були змушені вдаватися до обмеження або й припинення вживання низки товарів та послуг – лише 7,1 % респондентів вдалося цього уникнути. Найчастіше зазначали економію на купівлі одягу та взуття (59,3 %), продуктів харчування (42,6 %), дорогих товарів тривалого користування (36,1 %), ліків та медичних послуг (32,6 %), відвідуванні ресторанів та інших закладів громадського харчування (29,5 %), святкування урочистостей (29 %), витратах на поїздки (26,6 %) та дозвіллі (21,3 %).

При групуванні змінних, які описують практики економії населення, виокремлюється лише констеляція перших двох з описаних вище форм дій, яка стосується заощаджень на купівлі базових для забезпечення нормальної життєдіяльності індивіда товарів*. До економії на одязі, взутті, продуктах харчування додаються й медичні засоби, але зв'язок цієї змінної з двома попередніми є слабшим. Інші індикатори обмеження споживання товарів та послуг не утворюють подібних поєднань.

Ймовірність того, що індивід економитиме на базових товарах, зменшувалася з підвищенням самооцінки його матеріального рівня життя**. Крім того, значущо менші шанси обмежувати купівлю продуктів мали ті, кому вистачало грошей на прожиття, на все необхідне та на заощадження після придбання необхідного порівняно з тими,

* Ієрархічний кластерний аналіз, метод міжгрупового зв'язку, міра Жакарда для бінарних шкал.

** Визначення чинників ймовірності вдаватися до практики економії певного ресурсу з'ясовувалася засобами бінарної логістичної регресії. Незалежні змінні, використані у моделях, ті самі, що і описані вище для дерев рішень.

хто часто не мав грошей та харчів та інколи був змушеним жебракувати. У цієї ж категорії осіб спостерігалися значущо вищі шанси заощаджувати на купівлі одягу, аніж у тих, хто міг купувати необхідне та робити заощадження, а також економити на купівлі ліків порівняно з тими, хто міг забезпечити себе всім потрібним для життя. Витрати на продукти і ліки частіше обмежують індивіди старшого віку, а на останні також мешканці сільської місцевості. Натомість значущо меншими є шанси економії на продуктах для осіб з вищою освітою, аніж з середньою. Вказані незалежні змінні дають змогу пояснити від 11,5 % до 17,7 % варіативності ймовірності економити на окремих видах товарів, найгіршою якістю прогнозу виявилася для обмеження купівлі одягу (табл. 3.14).

Таблиця 3.14. Відношення шансів економії на купівлі товарів у представників різних соціальних категорій

Параметри	Товари		
	Продукти	Одяг	Ліки
Константа	4,067*	3,638**	0,219**
Матеріальний рівень життя	0,863**	0,809**	0,838**
Грошей вистачає на:	p < 0,001		
<i>Не вистачає на продукти</i>	0,750	1,447	2,775*
<i>Лише продукти</i>	0,399	1,272	1,211
<i>Лише прожиття</i>	0,184**	0,749	0,671
<i>Необхідне без заощаджень</i>	0,121**	0,554	0,386*
<i>Необхідне і заощадження</i>	0,035**	0,157**	0,315
<i>Повний достаток</i>	0,118	0,941	0,667
Вік	1,009**	–	1,024**
Освіта	p < 0,001		
<i>Спеціальна</i>	0,839	–	–
<i>Вища</i>	0,654**		
Тип населеного пункту	–	–	1,393**
R ² (Нагелкерк)	0,173	0,115	0,177
Коректно передбачено, %	65,9	64,6	71,6

Примітка. Референтна категорія для матеріальної забезпеченості – часто не мають грошей та харчів, для освіти – середня, для типу населеного пункту – село. Ймовірності для відношень шансів позначені: * p (0,01; 0,05), ** p < 0,01.

Разом з економією на базових товарах індивіди частіше одержували різноманітні форми соціальної допомоги. Так, частка тих, хто не мав у ній потреби, зменшилася з 44,6 % у 2014 році до 39,8 % у 2016, а тих, хто її потребував, проте не одержав, за цей же період часу зростає з 16,7 % до 21,1 % *. Найпопулярнішими формами соціальної виплат у обидва розглянуті роки були щомісячна допомога та пільги, але частки їхніх адресатів дещо змінилися. Якщо першу у 2014 мали 16,9 % опитаних, то у 2016 – 13,1 %, а другу, відповідно, 8,7 % та 14 % респондентів.

Військові дії на Сході країни суттєво підвищили залучення населення до волонтерської діяльності та добродійності: упродовж 2015 року до них вдавалася майже половина опитаних (47,5 %). Поширеність різноманітних форм волонтерської діяльності пов'язана з високою оцінкою її важливості. Так, вказували на те, що діяльність волонтерів є ефективною заміною державним структурам, 42,6 % опитаних, 37,8 % респондентів вважали їх рятувальниками країни, а 29 % з них, відзначаючи патріотизм волонтерів, вбачали у них потенціал майбутніх державних лідерів. Найпоширенішими формами волонтерської та благодійної допомоги виявилися переказ коштів у благодійних цілях (25 %) та передавання речей, ліків і продуктів харчування (25,9 %). Помітно рідше респонденти згадували про участь у заходах зі збирання коштів (7,5 %) та виконання роботи з озеленення чи благоустрою території, виробництва речей, будівництва, ремонту на безоплатній основі (4,5 %). Інші форми волонтерської активності називали менша за 2 % частка осіб.

Основною цільовою аудиторією, на яку були спрямовані вказані практики, становили військові – їх відзначили 53,5 % опитаних, 24,6 % респондентів підтримували поранених. Менш поширеною була допомога вимушеним переселенцям (14,9 %), жителям районів, де мешкають респонденти (11 %), мешканцям зони бойових дій (8,4 %), хворим та інвалідам (8,1 %), сім'ям військових (7,9 %), сиротам у дитячих будинках (5,8 %) та багатодітним сім'ям (5,6 %). Охоплення інших цільових аудиторій не перевищує 5 %. Щодо соціально-демографічних відмінностей у поширеності волонтерської та добродійної діяльності, то найбільшою є частка залучених до неї серед осіб, які оцінюють рівень матеріального забезпечення власної сім'ї вище,

---

* Тут і далі відмінності визначено з використанням z-критерію з поправкою Бонфероні, їхня значущість на рівні $p = 0,01$.

ніж на 3 бали за шкалою від 0 до 10, та мають вищу освіту (62 %), тоді як найрідше до подібної діяльності вдаються індивіди старші 66 років з оцінкою достатку від 0 до 2 (18,9 %) *.

Проведені спостереження та аналіз отриманих даних дають змогу зробити такі висновки. По-перше, екстраординарні події не мали виняткового і однозначного впливу на самопочуття індивідів та їхні орієнтації у соціальному просторі. Домінантною тенденцією була низхідна соціальна мобільність, яка, за даними 2016 року, навіть посилилася – таким є ефект акумуляції негативних наслідків подій, які не завершуються. Помітно знизилася задоволеність як становищем у соціумі, так і життям загалом, рівні матеріального забезпечення, доходи і купівельна спроможність населення, у 2016 році на 20 % більше опитаних, аніж у 2013, повідомили про погіршення матеріального становища, причому зросла й частка тих, хто вважав його суттєвим.

По-друге, респонденти масово констатують зменшення доступності низки життєвих можливостей, як пов'язаних із забезпеченням їхніх потреб у повноцінному соціальному житті, так і з тими, які стосуються задоволення базових потреб. Проте, якщо у нормальних умовах існує тісний зв'язок між матеріальним і соціальним статусом (між самооцінками матеріальних умов життя і оцінкою позиції на соціальній драбині), то в контексті надзвичайних подій цей зв'язок послаблюється і зростає розбіжність між самооцінками матеріального і соціального статусу.

По-третє, поряд із більшістю, яка втрачає (погіршуються оцінки стану і самопочуття) та економить на найнеобхіднішому, існує категорія тих, кого події не зачіпають, хто покращує своє становище, хто відчуває піднесення і бачить перспективи. Неординарні події, отже асиметрично пригнічують і надихають, їхні наслідки неоднозначні для різних соціально-статусних категорій громадян України, а баланс дестабілізуючих і константних наслідків складається не у прямій залежності від статусних характеристик і самооцінок актуальної життєвої ситуації.

---

* Визначення відмінностей у поширеності волонтерства у представників різних соціальних категорій здійснювалося засобами дерев рішень (метод CHAID). Незалежні змінні, використані при аналізі – стать; вік; освітній рівень; тип населеного пункту; загальний рівень забезпечення; те, на що вистачає грошей; матеріальний рівень життя (11-бальна шкала); позиція на соціальній драбині; задоволеність життям; задоволеність позицією у суспільстві. Рівень доходів до моделей не вклався через його нижчу здатність диференціювати індивідів, аніж самооцінки власного добробуту. Оптимальна якість прогнозу у моделі спостерігалася для тих, хто мав досвід волонтерської діяльності (71 %). Показник ризику моделі становив 0,4.

По-четверте, попри погіршення матеріального стану індивідів і примус використовувати адаптаційні повсякденні практики (економія на речах базового житку, намагання забезпечити себе харчами за рахунок роботи на присадибній ділянці, позики різного гатунку), індивіди зверталися й до інноваційних практик (самостійне оволодіння професією, відвідування різноманітних курсів та тренінгів для вдосконалення робочих умінь, кредити для відкриття власної справи). Крім того, значного поширення набули альтруїстичні практики, пов'язані з волонтерською та благодійною діяльністю, спрямовані передусім на учасників бойових дій. Ще одним наслідком надзвичайних подій стала індивідуалізація прагнень і сподівань – посилення орієнтації на особливі потреби і суб'єктивно прийнятний стиль життя.

3.3. Вимушено переміщені науковці: ситуації та практики

За останні десятиліття в Україні двічі поставала проблема масового переміщення населення. Уперше – після техногенної аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році, коли з радіоактивно забруднених територій було вимушено переселено понад ста тисяч українців. Удруге – починаючи з 2014 року, коли після збройного конфлікту на Сході країни вже офіційно зареєстровано майже два мільйони вимушено переміщених осіб: тих, хто втратив житло, майно, а часто і джерело доходів. В Україні проводили дослідження проблем вимушено переміщених осіб як на замовлення міжнародних організацій, так і за рахунок вітчизняного фінансування. Зокрема, Інститут соціології Національної академії наук України провів дослідження серед працівників НАН України, які виїхали із зони проведення АТО або усім складом відповідних інститутів, або ж його більшістю і продовжили працювати в системі академії.

У Донецькій і Луганській областях було одинадцять дослідних організацій НАН України, і всі вони опинились на не підконтрольній українській владі території. Із них було переміщено десять. У Києві було розміщено п'ять, в яких зосереджено три чверті (73 %) переміщених працівників без урахування індивідуально працевлаштованих: Донецький фізико-технічний інститут ім. О. О. Галкіна, Інститут фізико-органічної хімії та вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка, Інститут економіки промисловості, Інститут економіко-правових досліджень